

Megjegyzések a szovjetológiai kutatások lengyelországi hagyományához

A lengyel szovjetológiai kutatások hagyományairól, valamint a kelet-európai és orientális nyelvek lengyelországi, szovjetológiai és keleti kutatásokkal foglalkozó intézményekben való oktatásáról értekezve két központról érdemes szólni, melyek az első világháború után minden kétséget kizáróan a legfontosabbaknak tekinthetők. Az első közülük az 1926 és 1939 között fennálló Varsói Keleti Intézet, a második pedig az 1930 és 1939 között működő Vilniusi Keleti Intézet (teljes nevén a Vilniusi Kelet-Európai Tudományos Kutatóintézet). A két központ tevékenységének végét jelző dátum mindkét esetben ugyanaz. Ennek oka egyértelműen a Lengyelországot 1939-ben ért német (szeptember 1.) és szovjet (szeptember 17.) támadás, illetve Lengyelország felosztása a két támadó hatalom között. Most röviden bemutatom az említett intézeteket.

Varsói Keleti Intézet (1926–1939)

A világon az egyik legelső, szovjetológiai kutatások céljából létrehozott intézet. A politikai jellegű, Szovjetunió-ellenes Prométheusz-mozgalom kulcsfontosságú elemeként tartották számon. Az intézet alapításával kapcsolatos érdemi munkálatok 1925 nyarán-őszén kezdődtek – pontosan 90 évvel ezelőtt! A hivatalos megnyitásra viszont csak 1926 tavaszán került sor.

Az intézetet tekinthetjük korábban létező kezdeményezések folytatásának, különös tekintettel a „Összefogás az Elnyomott Népek Közeledésért” elnevezésű szervezetre, melyet 1921-ben alapított a Lengyelország függetlenségéért folytatott harcokban tevékenyen résztvevő Stanisław Siedlecki. E szervezet „Przymierze” („Szövetség”) címen kiadott lapja értékes írásairól ismert. E kezdeményezések nem bizonyultak hosszú életűnek, de a keleti kérdésekkel foglalkozó szakembergárda, valamint az ez ügyeket szívükön viselőik, ha más formában is, de tovább folytatták tevékenységüket.

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az éppen csak újjászületett Lengyelországban nem volt hiány olyan emberekből, akik az ország feldarabolása, az oroszellenes felkelések, a több tízezer lengyel családot érintő szibériai száműzetések után az Orosz Birodalom messzi vidékein születtek meg és csak Lengyelország újjászületése után tértek vissza megálmodott hazájukba. E témáról már akkor számos publicisztika, tudományos munka, irodalmi mű és visszaemlékezés jelent meg, köztük a lengyel irodalom egyik legjelentősebb alkotása, Stefan Żeromski „Koratavas” című regénye. A „Koratavas” egy ilyen visszatéréről szól. Bakuban élő lengyelekről, akik a bolsevik pusztítás és gattettek elől menekülve, vonaton, lóháton, gyalog indultak el az újjászületett Lengyelországba. De régi-új hazájukban nem csak az alapoktól történő államépítés nehézségei vártak rájuk. 1920-ban egy új háború kellős közepén találták magukat, ugyanis a bolsevik Oroszország egész Európában kommunista rendet kívánt teremteni, és mint az Lenin mondta „a Vörös Hadsereg útja az Atlanti-óceánig Lengyelország holttestén át fog vezetni”. A lengyel–bolsevik háború 1920-ban Lengyelország győzelmével végződött. A Vörös Hadsereg visszavonulásra kényszerült. A fiatal lengyel állam megvédte függetlenségét. Ezzel kapcsolatban ki kell hangsúlyozni, hogy a Varsó mellett halálos küzdelmet vívó lengyel haderő sorsdöntő segítséget kapott Magyarországról – több ezer kézi lőfegyvert és több millió lőszer a csepeli gyárakból.

A fennálló helyzet nemcsak fenntartotta a keleti ügyek iránti érdeklődést Lengyelországban, de el is mélyítette azt. Ezt jelezte a már említett Prométheusz-mozgalom fejlődése is, melynek egyik nagy támogatója a lengyel–bolsevik háború hőse, Józef Piłsudski tábornagy volt. A mozgalom fő célja a Szovjetunió nemzeti vonalak mentén való felbomlasztása volt. Józef Piłsudski, aki politikai tevékenységét még a cári Oroszország idején kezdte, oroszellenességéről ismert politikai fogoly, szibériai száműzött volt. Tökéletesen ismerte Oroszországot annak minden gyengeségével együtt – nemcsak az ország politikai rendszerét, de etnikai összetételét is. Nem csoda hát, hogy a Prométheusz-mozgalom hívei a nemzeti mozgalmakban, a patriotizmusban, a saját független államuk létrehozására törekvő népek nacionalizmusában és patriotizmusában láttak esélyt a bolsevik Oroszország szétzúzására. Főleg azért, mert közvetlenül az 1917-es februári forradalom és a cári rendszer bukása után, a cári Oroszország romjain létrejöttek olyan független nemzetállamok, mint Turkesztán, a Volga-Ural Állam, az észak-kaukázusi Hegyi Köztársaság, Azerbajdzsán, Örményország, Grúzia, a Kubányi Népköztársaság, Észtország, Lettország, Litvánia, Fehéroroszország, Ukrajna, vagy a Krími Népköztársaság. A szovjethatalom megerősödése, valamint a bolsevik haderők támadásainak következtében a felsorolt államalakulatok közül csak a három balti állam tudta megőrizni a függetlenségét (de végül őket is bekebelezte a Szovjetunió 1941-ben).

Ahogy az már említésre került, a prométheuszi eszmék jelenthettek esélyt e népek számára a kommunista és az orosz iga alól való felszabadulásra. Különösen az ukrán és a kaukázusi népek nemzeti mozgalmi adtak reményt a geopolitikai térkép megváltoztatására. Az említett új államok általában rövid függetlenségének elvesztése után azok politikusai, közéleti szereplői, időnként egész kormányok és katonai vezérkarok (például Grúzia esetében) az emigrációt választották, melynek helye kezdetben Törökország vagy Franciaország volt. Miután azonban 1926-ban Piłsudski tábornagy másodszor is hatalomra került Lengyelországban, a Prométheusz-mozgalom határozott állami támogatást élvezett, és Varsó a prométheuszi és szovjetellenes tevékenységek legfontosabb központjává vált.

A mozgalom fő célja a Szovjetunió azon népei függetlenedésének elősegítését tűzte ki célul, melyekre 1918 és 1921 között felülről ráerőszakolták a szovjet rendszert. Az elnyomott népeket egyesítő legfontosabb célkitűzés a szovjet agresszorral szembeni közös védekezés kellett legyen.

Ez volt az a pillanat, amikor a Varsói Keleti Intézet létrejött. Alapítói és támogatói között találjuk azokat, akik korábban az „Összefogás az Elnyomott Népek Közeledésért” szervezet, a „Szövetség” folyóirat, vagy a Nemzetiségi Ügyek Kutatóintézet keretei között fejtették ki tevékenységüket. Az Intézet legkiemelkedőbb munkatársai között olyan személyeket találunk, mint Stanisław Siedlecki szenátor (igazgató, 1926–1939), Stanisław Korwin-Pawłowski (főtitkár) vagy Jan Kucharzewski (igazgató, 1939), a hététkötetes „A fehér cárságtól a vöröség” szerzője.

Az Intézet, mint tudományos kutatóintézmény, fő célja a fiatal generációk hozzáállásának, tudatosságának, tudásának ideológiai formálása, valamint a Prométheusz-mozgalom eszméinek népszerűsítése a lengyel társadalom, valamint az emigráció körében. A fiatalok, elsősorban az egyetemisták, aktivizálásának fő eszköze az Orientalisztikai Ifjúsági Kör volt. Az Intézet széleskörű felolvasó alkalmakon és kiadói tevékenységén túl olyan folyóiratokat is létrehozott, mint a „Wschód-Orient” („Kelet-Orient”), a „Biuletyn Polsko-Ukraiński” („Lengyel–Ukrán Közlöny”), majd később a „Problemy Europy Wschodniej” („Kelet-Európa Problémái”).

Az Intézet tevékenységei között fontos szerep jutott a Szovjetunió által leigázott államokból érkező fiatal, prométheuszi eszméket valló emigránsok fogadásának és képzésé-

nek, valamint az emigráns, menekült politikai szereplők részvételével zajló előadások és találkozók szervezésének.

Az Intézet legfontosabb munkatársai között érdemes megemlíteni Włodzimierz Bączkowskit. Az Orientalisztikai Ifjúsági Kör tevékeny tagja volt, nagyon tehetséges publicista, az előbb említett folyóiratok szerkesztője, melyek közül a „Kelet-Orient” tekinthető a legismertebbnek és a legelismertebbnek is.

Az intézet szűkebb értelemben vett didaktikai célja a hallgatók keleti diplomáciai szolgálatra való felkészítése volt. Az Intézet égisze alatt működő „Kelet-szakértők Iskolája” az egyetlen olyan oktatási intézmény volt Varsóban, mely komplex oktatási programot kínált a keleti kérdések és nyelvek iránt érdeklődő fiatalok, fiatal kutatók számára. A tudományos tevékenység alapja a forrásanyaggyűjtés, a tudományos publikációk kiadása, valamint keleti kutatóexpedíciók patronálása volt. Az intézményi bizottságok (bibliográfiai, biográfiai, észak-kaukázusi nyelvek és keleti elnevezések bizottsága) munkájának fontos eredménye volt a lengyelországi orientalisztikai katalógus, valamint a lengyel orientaliszták, néprajzkutatók és utazók életrajzainak összeállítása.

A Keleti Intézet teljes működése alatt 19 nyelvet oktattak. A tanulmányok befejezéséhez kötelező angolon és francián kívül arabot, fehéroroszt, kínait, horvátot, grúzot, hindit, japánt, litvánt, amharát, perzsát, oroszot, román, szerbet, tatár dialektusokat, törököt, ukránt és magyart lehetett az Intézetben tanulni.

Az előadók egytől egyig kiváló szakemberek voltak. Többek között Witold Jabłoński, Jan Jaworski, Stanisław Poniatowski és Ananiasz Zajączkowski nevét érdemes megemlíteni. A Kelet-szakértők Iskolájában diplomázott a nemrég elhunyt Wiesław Kotański, a Varsói Egyetem professzora, a legnagyobb lengyel és japán kitüntetések birtokosa, a lengyelországi japanológia létrehozója.

Vilniusi Kelet-Európai Tudományos Kutatóintézet

A Vilniusi Keleti Intézetet 1930-ban alapította a Vilniusi Báthory István Egyetem professzorainak egy csoportja. Az Intézet az ismert Wróblewski Könyvtár épületében kapott helyet.

Az Intézet alapítói között találjuk többek között Witold Abramowicz-ot (Vilnius egykori polgármestere), Franciszek Bujakot, Stefan Ehrenkreutz-ot, Cezaria Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowát, Iwo Jaworskit, Stanisław Mackiewicz-et, Teofil Emil Modelskit, Stanisław Swianiewicz-et és sokan másokat. A legfontosabb személy közülük Ehrenkreutz professzor, a Vilniusi Egyetem Jogi Karának akkori dékánja, aki *nota bene* a nagy lengyel király és korábbi erdélyi fejedelem, Báthory István keresztnevét viselte.

Az Intézet küldetése „a Fekete- és a Balti-tenger között fekvő területek és az azokon található államalakulatok és az e területeken élő népek kutatása történeti, földrajzi, gazdasági, kulturális és politikai szempontok alapján, és az így szerzett tudás terjesztése” volt. Az Intézet munkásságának alapja egyetemi tanulmányok szervezése volt, melynek legfontosabb részét hazai és külföldi szakértők felolvasásai és előadásai, tudományos szimpóziumok, tematikus publikációk kiadása, könyvtárak és archívumok létrehozása, valamint kutatók és tudósok találkozóinak szervezése tette ki.

Az Intézet legfontosabb, szakirányú tudományos osztályai közé sorolhatjuk a Stanisław Swianiewicz által irányított Gazdasági Osztályt (amely Lengyelország észak-keleti részei, valamint a Szovjetunió gazdasági kérdéseivel foglalkozott). Stanisław Swianiewicz lett később a katóni tömegszárlás egyetlen szemtanúja 1940-ben. A kozelszki koncentrációs rabja volt, ahonnan más tisztekkel együtt a Katyń melletti Gnyezdovó állomásra került, de ott hirtelen leszállították a vonatról és Moszkvába vitték, ahol a Lubjankán raboskodott

tovább. Végül túlélte a háborút, és később Angliában megírta híres, a „Katyn árnyékában” című könyvét (abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy 1993-ban beszélhettem az akkor már több mint 90 éves Swianiewicz-csel).

Térjünk vissza a Vilniusi Intézethez! A következő részleg a Szovjetunió Politikai Rendszere Osztály, melyet Wiktor Sukiennicki docens vezetett. A harmadik, a Koschmieder professzor irányítása alatt álló „Balticoslavica” (mely régészeti, néprajzi és filológia anyagokat dolgozott fel publikációs céllal). A szovjet rendszerrel kapcsolatos tanulmányokat 3 kutatócsoport osztotta fel egymás között. Az első a gazdasági kérdéseket ölelte fel (Stanisław Swianiewicz docens hatásköre), a második jogi és a politikai rendszerrel kapcsolatos problémákkal foglalkozott (Wiktor Sukiennicki docens felügyelete alatt), a harmadik pedig a nemzetiségi témákat kutatta (Seweryn Wyslouch docens irányításával). Itt kell megemlítenünk dr. Władysław Wielhorskit is, az Intézet igazgatóját, aki egyben az Intézet által működtetett „Politikatudományi Iskola” igazgatója is volt.

A Politikatudományi Iskola elvégzéséhez szükséges tárgyak között, a tematikus tantárgyak mellett, ott voltak a keleti nyelvek is, az orosz, ukrán, finn, török, a balti és a kaukázusi nyelvek is. A tanulmányi program elvégzéséhez a hallgatónak két nyelvből is vizsgát kellett tenniük: egy szláv (orosz, ukrán, fehérorosz) és egy nem szláv (török, litván, lett, észt) nyelvből.

Az Intézet oktatói kara kiváló szakemberekből állt. A már korábban említetteken kívül még néhány professzor nevére szeretném felhívni a figyelmet: Adam Chełmońskiego (kereskedelmi jog), Iwo Jaworski (lengyel politikai jog), Bronisław Rydzewski (Oroszország európai részének földrajza), valamint még egyszer Wiktor Sukiennicki (nemzetközi jog) és Stefa Ehrenkreutz (a kelet-európai államok politikai rendszereinek története).

Fontos megjegyezni, hogy a Vilniusi Intézet nem foglalkozott kaukázusi problémákkal. Ez a kérdéskör ugyanakkor a Varsói Keleti Intézet kutatási területei között foglalt el fontos helyet.

Ily módon egy nagyon rövid ismertetőben sikerült felvázolni a háború előtti lengyelországi szovjetológiai kutatások rövid karcolatát. A második világháború kitérése után az említett intézetek kutatóinak egy része német vagy szovjet katonák áldozatául esett, másrésztük hitleri vagy szibériai koncentrációs táborokba került, harmadrésztük pedig emigrációba kényszerült. Azok a kutatók, akik a kommunista irányítás alá került Lengyelországban maradtak, érthető módon nem foglalkozhattak tovább tisztességesen szovjetológiai kutatásokkal.

Ily módon a független szovjetológia és keleti kutatások a kutatókkal együtt emigrációba kényszerültek és olyan intézmények körül koncentráálódtak, mint a londoni „Reduta” Keleti Intézet (többek között Stanisław Paprocki a Nemzetiségi Ügyek Kutatóintézetének háború előtti igazgatója, vagy Stanisław Swianiewicz és Władysław Wielhorski a Vilniusi Intézetből), a Szabad Európa Rádió müncheni lengyel szerkesztősége (Jan Nowak-Jeziorański igazgató), a Párizs melletti Maisons-Laffitte-ben található Irodalmi Intézet és a „Kultúra” („Kultúra”) folyóirat (a prométheuszi „Kelet-Orient” lap első szerkesztője, Jerzy Giedroyc irányítása alatt több mint 50 éven keresztül). Nem feledkezhetünk el persze azokról sem, akik amerikai emigrációban folytatták munkásságukat, a háború előtti Vilniusi Intézet munkatársairól, Jan Kucharzewskiről, Władysław Bączkowskiról vagy Wiktor Sukiennickiről.

A kommunista irányítás alatt álló Lengyelországban tisztességes szovjetológiai kutatásokat politikai okokból nem lehetett végezni. Igaz, a háború előtt nagy szovjetológusok és kommunizmus-szakértők közül csak Seweryn Wyslouch maradt, és ő is biztonsági okokból, tudományos munkásságának folytatása érdekében szakterületet váltott és a sziléziai nemzetiségi viszonyoknak, valamint jogi kérdéseknek szentelte további tevékenységét.

A kommunizmussal és a Szovjetunióval foglalkozó első független publikációk földalatti, szamizdat kiadványokként jelentek meg. A földalatti kiadómozgalom a kommunista Lengyelországban a 70-es évek közepén kezdett szerveződni, virágkorát pedig a „Szolidaritás” (1980–81) idején élte, különös tekintettel a hadiállapotra (1981. december 13. után). Ekkor rengeteg publikáció jelent meg, főleg nyugati kiadványok utánnomásai.

Megjelent néhány új folyóirat is, melyek kizárólag szovjetológiai témákkal foglalkoztak. Közöttük az első és legfontosabb az „Obóz” („Tábor”) volt. Erdemes persze olyan lapokról is szólni, mint a „Zona” („Zóna”), „ABC”, „Nowa koalicja” („Új koalíció”), vagy a „Biuletyn Informacyjny Obozu” („A Tábor Információs Közlönye”). Mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a „Zónát” a „Tábor” szerkesztősége hozta létre, azzal a céllal, hogy azt a kommunista tábor országai számára adják ki az adott országok nyelvein. Mindössze két száma jelent meg. Az első, melyet a Szudétákon keresztül juttattak Prágába a cseh ellenzékkel együttműködve, cseh nyelven, a második pedig magyarul. Ezt a lengyel és magyar ellenzékiek körében jól ismert „Báthory” vonattal juttatták Magyarországra.

Szintén ekkor jelent meg egy folyamatosan, szervezett formában működő földalatti intézet koncepciója is. Ez volt az 1983-ban alapított Földalatti Kelet-Európa Intézet, mely letartóztatások következtében 1985-ben beszüntette rendszeres működését. Ez a Földalatti Kelet-Európa Intézet és a földalatti „Obóz” („Tábor”) folyóirat adta az intellektuális forrását és koncepcionális bázisát az 1990-ben alapított Kelet-Európai Tanulmányi Központnak a Varsói Egyetemen. Ennek a Központnak keretein belül 50 év kihagyás után, 1998-ban sikerült újra beindítani a rendszeres egyetemi „Keleti Tanulmányok” szakképzést.

A Varsói Egyetem Kelet-Európai Tanulmányi Központja

A Varsói Egyetem Kelet-Európai Tanulmányi Központja annak számos szervezeti és kiadói kezdeményezésével, valamint az ismét – „mint a háború előtt” – fiatal Kelet-Európa-szakértőket képző „Keleti Tanulmányokkal” együtt azon lengyel tudományos, felsőoktatási és elemző intézetek csoportjához tartozik, melyek létrejötté, fejlődése és működése a kommunizmus bukása és Lengyelország függetlenségének elnyerése után vált lehetővé. A Kelet-Európai Tanulmányi Központ szervezeti és intellektuális gyökerei az 1981-ben alapított földalatti „Obóz” („Tábor”) folyóiratból erednek, melyet a kezdetektől fogva, összhangban annak alcímével, „a kommunista tábor nemzeti problémáinak” szenteltek. A néhány földalatti folyóirat között ez volt az első, mely ezzel a témával foglalkozott, az első ilyen lap az Elba és a Csendes-óceán között, és az egyetlen, mely a mai napig létezik és rendszeresen megjelenik.

1990-ben először létrejött a „Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa Nemzetiségi Problémái Tanulmányi Központ”, mellyel elkezdődött a jelenlegi Központ hivatalos egyetemi jelenléte. Kezdetben ennek csak évi rendszerességgel szervezett konzervatóriumok és nyílt előadásorozatok adtak keretet. E tevékenységek szolgáltattak alapot ahhoz, hogy az 1998/1999-es egyetemi tanévben beindulhasson a „Keleti Tanulmányok Szakképzés” (szakirányok: I. „Kelet-Európa”, II. „Oroszország – Közép-Ázsia – Kaukázus”, III. „Közép-Európa – Balkán”, 2000-től pedig a „Posztgraduális Keleti Tanulmányok” képzés is.

1992-óta szervezi a Központ a „Nyári Keleti Iskolát”, és „Tudományos Hallgatói Kört” is működtet, mely tudományos (hallgatói szemináriumok) területen és a volt Szovjetunió országaiba irányuló tanulmányi kirándulások szervezésében is jeleskedik.

A Központ másik tevékenységi köre a régió legfontosabb kérdéseinek szentelt tudományos konferenciák szervezése, melyek közül a legnagyobb és legfontosabb, az évente megszervezésre kerülő, angol nyelvű, nemzetközi „Warsaw East European Conference”.

Az idei, immáron a 12. nemzetközi konferencia az egész régió több száz szakértőjét, főleg fiatal kutatókat gyűjtött egybe.

1999 óta működik a Keleti Nyelvek Iskolája, mely elsősorban a Kelet-Európai Tanulmányi Központ igényeinek kielégítése céljából lett létrehozva, de minden érdeklődő számára nyitva áll. Az iskolában a volt Szovjetunió, valamint a volt szocialista tábor országainak nyelveit tanulhatják a hallgatók. Eddig a régió 27 nyelvének lektorátusa került megnyitásra: albán, arab, azeri, fehérorosz, bolgár, kínai, horvát, csecsen, cseh, észt, görög, grúz, japán, kazah, kirgiz, litván, lett, örmény, perzsa, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, török, ukrán és magyar.

Ily módon, rendkívül röviden igyekeztünk bemutatni a lengyel rendszeres szovjetológiai kutatások majdnem 90 éves történetét. Ez természetesen csak nagy rövidítésekkel és egyszerűsítésekkel lehetséges, de a cél, a legfontosabb kutatók, intézmények és szervezetek megnevezése volt. Hozzá kell tenni, hogy a lengyelországi tudományos kutatások legérdekesebb irányai közé tartozó keleti és szovjetológiai kutatások, mint láthattuk, nagy hagyományokkal és jelentős eredményekkel rendelkeznek. Természetesen a létrejöttükben, fejlődésükben és hosszú fennállásukban egyértelmű szerepet játszik a geopolitikai faktor. Ha ez a faktor nem létezne, ha Lengyelország nem Németország és Oroszország között helyezkedne el, ha nem létezne a lengyel nép cári Oroszországgal több évszázadon keresztül folytatott háborúinak, felkeléseinek és a Szovjet-Oroszországgal a függetlenségéért és biztonságáért folytatott harcainak keserű tapasztalata, akkor a lengyelországi szovjetológia, s a keleti tanulmányok sem léteznének a mai formájukban.

* A tanulmány Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, művelődéstörténész, a Varsói Egyetem tanárának 70. éves köszöntése alkalmából készült.